

Ranljivost mladih pri soočanju z brezposelnostjo

Vulnerability of young people facing unemployment

Jana Rapuš Pavel

Povzetek

Jana Rapuš Pavel, dr. soc. ped., Pedagoška fakulteta v Ljubljani, Kardeljeva pl. 16, 1000 Ljubljana.

V sodobni družbi prihaja do bistvenih sprememb pri prehodih mladih na področje dela in v zaposlitev, saj ti postajajo kompleksnejši in bolj diferencirani kot v preteklosti. Opuščanje koncepta polne zaposlenosti prispeva k večji negotovosti pri osamosvajanju in vstopanju mladih v svet dela. Prispevek opozori na naraščajoč problem brezposelnosti mladih, pregleduje literaturo o konceptu socialne izključenosti ter se osredotoči na povezanost brezposelnosti mladih s tveganjem marginalizacije in socialnega izključevanja. Predstavi nekatera spoznanja in empirične izsledke študij, ki analizirajo položaj brezposelnih mladih. Ugotovitve opozarjajo, da pri mladih akumulacija neugodnih izkušenj z brezposelnostjo prispeva k ekonomski deprivaciji, socialni izolaciji in k težavam na področju duševnega zdravja. Zaključki navajajo, da je treba pozornost namenjati tako strukturni kot subjektivno biografski perspektivi položaja brezposelnih mladih ter

tako spremljati različne dejavnike in procese socialnega izključevanja in integracije mladih ob prehajanju v delo in zaposlitev.

Ključne besede: *mladi, brezposelnost, socialna izključenost*

Abstract

In modern society essential changes are occurring in the ways in which young people are joining the labour market and finding employment. These transitions are becoming more complex and varied than in the past. The abandonment of the concept of full employment is leading to rising uncertainty over the process of becoming independent and joining the workforce. This article draws attention to the growing problem of unemployment among young people, reviews the literature on the concept of social exclusion and focuses on the link between unemployment and the risks of marginalisation and social exclusion among the young. It also presents a number of conclusions and empirical findings from studies looking at the situation of unemployed young people. These studies show that an accumulation of unfavourable experiences in relation to unemployment leads young people into economic deprivation and social isolation and into development of mental health problems. The conclusions indicate that we must pay attention to both the structural and subjective/biographic aspects of the position of young people, and monitor the various factors and processes of social exclusion and integration of young people joining the labour market and finding employment.

Key words: *youth, unemployment, social exclusion*

Uvod

V pogojih sodobne družbe postajamo vse bolj občutljivi za posledice spremenjene vloge dela ter spreminjajočih se prehodov mladih v odraslost. Kriza zaposlitvene družbe in spremenjeni pogoji za vstop na trg dela oblikujejo ranljive skupine in večje tveganje socialne izključenosti tistih, ki so že sicer v marginaliziranem družbenem položaju. Uletova (2000) ugotavlja, da je v osemdesetih in devetdesetih letih brezposelnost mladih postala pereč problem tudi v vseh razvitejših državah in je dosegla najvišjo stopnjo po II. svetovni vojni. Avtorji govorijo o demografski neuravnoteženosti, kjer je na trgu več delovne sile kot novih delovnih mest. V povezava z naraščajočo brezposelnostjo se kot poglavitni razlog prav tako navaja nezadostna izobrazbena in kvalifikacijska struktura mladih. Z nezadostnim in nezadovoljivim znanjem mladi ne morejo slediti novim tehnološkim zahtevam potreb na trgu dela. Mladi so prav tako družbena skupina, ki imajo poleg individualnih tudi določene socialne pomanjkljivosti za vključitev v delo, ki so vezane predvsem na pomanjkanje delovnih izkušenj. Izsledki raziskav nezaposlenih mladih, ki jih predstavljamo v pričujočem prispevku, kažejo, da je to danes ena najbolj ogroženih populacij mladih, zato je vse več raziskovalne in strokovne pozornosti namenjeno spremembam, ki se pojavljajo ob nezmožnosti vstopa v svet dela.

Opuščanje koncepta polne zaposlenosti in značilnosti zaposlovanja mladih

Zaposlitev predstavlja v sodobni družbi osrednji del vsakdanjega življenja in ključni vir finančne neodvisnosti, statusa, prestiža, identitete ter socialne participacije. Razvoj trga dela spreminja stabilnost zaposlovanja, ki je pomemben vir socialne vključenosti. Ignjatović (2002: 9) pojasnjuje, da je koncept polne zaposlenosti zahteval intenziven gospodarski razvoj, ki ustvarja vedno nova delovna mesta, danes pa gospodarska rast ne omogoča hkratnega zagotavljanja polne zaposlenosti in zadovoljivega izboljšanja plač, kar prispeva k vedno večjim inflatornim pritiskom na celotno gospodarstvo in družbo. Z naraščanjem problemov ohranjanja

zaposlenosti se spreminja tudi sama vsebina tega koncepta. Smo sredi prilagajanja novim razmeram na trgu delovne sile in v družbi nasploh, in čeprav še vedno govorimo o polni zaposlenosti, se dopušča določena družbeno sprejemljiva stopnja brezposelnosti¹, o kateri avtorji govorijo celo kot o naravni stopnji brezposelnosti (prav tam). V sedanjem času je veliko pozornosti namenjene fleksibilnim zaposlitvam. Vse bolj se vpeljujejo nove nestandardne oz. postmoderne oblike zaposlovanja, kot so samozaposlovanje, zaposlitev za določen čas in s skrajšanim delovnim časom. Odprto ostaja vprašanje, ali te zaposlitve vodijo v stabilno zaposlitev ali predstavljajo past in vodijo mlade v marginalizacijo in izključenost. Svetlik (2001: 18) poroča, da se je v Sloveniji s počasnimi stabiliziranjem gospodarstva in uporabo podobnih ukrepov aktivne politike zaposlovanja kot v bolj razvitih evropskih državah od leta 1992 začelo povečevati število prostih delovnih mest, ki pa ga spremlja visok delež prostih delovnih mest za določen čas. Pojav začasnih zaposlitev povečuje fleksibilnost trga delovne sile, toda hkrati zmanjšuje socialno varnost zaposlenih na teh delovnih mestih, predvsem mlajše delovne sile, ter prej brezposelnih, ugotavlja avtor in dodaja, da je slovenski trg delovne sile kljub določenim premikom v smeri fleksibilnosti še vedno dokaj tog. Med različnimi oblikami fleksibilnega zaposlovanja narašča le zaposlovanje za določen čas, medtem ko je na primer delež zaposlenih s skrajšanim delovnim časom relativno nizek. Za mlade je značilno, da že v času šolanja občasno sezonsko, počitniško ali honorarno bolj ali manj redno opravljajo delo za plačilo in občasno vstopajo na trg dela. Trbančeva (1992) pravi, da avtorji govorijo o posebnem segmentu delovne sile in o t. i. mladinskem trgu dela (*youth labour market*),

¹ Brezposelnost je položaj posameznika, ki nima statusa zaposlenosti, je brez dela, službe, zaposlitve. Glede na to, kako nekdo pride v ta položaj, ločimo različne vrste brezposelnosti. Najbolj grobo delitev predstavlja Hlača (1995), ki ločuje *prostovoljno in tehnološko brezposelnost*. Za prostovoljno brezposelnost je značilno, da delavci niso pripravljeni delati iz različnih subjektivnih razlogov in izstopajo iz delovnega procesa. Danes se je koncept prostovoljne brezposelnosti razširil s področja plač na delovne pogoje, prekvalifikacije, selitve itd. Tako se za prostovoljno brezposelne štejejo posamezniki, ki niso pripravljeni sprejeti dela, ki je manj plačano, kot se njim zdi ustrezno. Prav tako sodijo v to kategorijo tisti, ki se niso pripravljeni preseliti v kraj, kjer so prosta delovna mesta, ki se nočejo prekvalificirati ali se jim zdi njihova izobrazba previsoka za ponujeno delovno mesto. *Tehnološka brezposelnost* nastaja zaradi novosti – vpeljevanja novih tehnologij, kar vpliva na zmanjšanje števila delovnih mest.

vendar med mladinskim in preostalim trgom delovne sile ni jasne razmejitve. Dotok mladih iz šol med brezposelne je značilen za vse države. Prispevajo k vsem vrstam brezposelnosti: k frikcijski,² ker prvič iščejo primerna delovna mesta, za kar jim manjka ustreznih izkušenj; k ciklični zaradi sezonsko neenakomernega zapuščanja šol in k strukturni, ker sistem rednega izobraževanja pogosto ne sledi ali ne more slediti spremembam v strukturi proizvodnje, pri čemer mladim manjka predvsem ustreznih delovnih izkušenj (Svetlik, 1985: 67; prim. Jeffs in Smith, 1990; Kelly, 1999; Harslof, 2003). Zanje je torej značilno menjavanje nezaposlenosti z obštudijskimi in delnimi zaposlitvami. Večina jih pogosto vstopa v začasna delovna razmerja in so zaradi tega izpostavljeni tveganju zaporednih obdobj brezposelnosti. V mladosti se je začel uveljavljati sistem fleksibilne podzaposlenosti, ki se oblikuje na robu uradnega sistema polne zaposlitve (Ule 2000). Svetlik (prav tam) opozarja, da gre pri selekciji zaposlitev v prvi vrsti za kriterij izobrazbe oziroma kvalificiranosti in delovnih izkušenj, v želji po minimaliziranju tveganja pa delodajalci vse bolj ocenjujejo tudi določene osebnostne lastnosti, kot so zanesljivost, prizadevnost itd. Ti pogoji za vstop na trg dela najbolj oblikujejo ranljive skupine mladih, med katere spadajo posamezniki s pomanjkljivo izobrazbo, neustrezno kvalifikacijo, mladi iz nižjih socialnih slojev in manjšin, imigranti ter v določenih okoliščinah dekleta. Te skupine še posebej izstopajo tam, kjer je splošna stopnja brezposelnosti velika. Trbančeva (1992) dodaja, da težji prehod mladih iz šol v delo pogosto izvira tudi iz družinske problematike razdrtih družin, iz položaja nezaposlenosti staršev, brezbriznosti domačih ter prisotnosti ali uživanja alkohola in drog. V teh primerih se izobraževalna kariera mladih pogosto lahko konča, še preden so dovolj stari, da bi zapustili šolo.

² V literaturi (Hlača, 1995) zasledimo še nekaj razvrstitev brezposelnosti.

Tako je *frikcijska brezposelnost* posledica motenj na trgu delovne sile, slabega pretoka informacij o prostih delovnih mestih in iskalcih zaposlitve. *Strukturna brezposelnost* kaže na dolgotrajno neskladje med povpraševanjem in ponudbo delovne sile. *Konjunktorno brezposelnost* povzročajo spremembe v strukturi gospodarstva in s tem samega sistema. *Sezonska brezposelnost* se pojavlja v gospodarskih vejah, kjer iz različnih razlogov ni možno delo čez vse leto. *Občasna ustavitev dela* nastane zaradi pomanjkanja energije ali surovin. V *pravo brezposelnost* avtorji uvrščajo tudi vse brezposelnosti, ki se periodično ponavljajo, v *nepravo ali prisilno* pa občasno skrajšana dela ali občasno mirovanje ter navidezno in prostovoljno nezaposlenost.

Brezposelnost mladih v Sloveniji in drugih evropskih državah

Hess in drugi (1994) ugotavljajo, da porast brezposelnosti v svetu avtorji pripisujejo štirim dejavnikom: gospodarski recesiji, demografskim spremembam, socialni politiki minimalnih plač in pomanjkljivi izobrazbi oz. kvalifikacijam. V 70. letih 20. stoletja so se poslabšale gospodarske razmere v razvitih družbah, ki jim ni uspelo ohraniti ugodnih gospodarskih kazalcev. Prvi so se z brezposelnostjo kot pojavom, enim najbolj perečih problemov sodobnega časa, začeli ukvarjati v Angliji, zdaj pa je razširjena že v vseh državah razvitega in nerazvitega sveta, v zadnjih letih pa se v določenih skupinah populacije izraziteje kaže tudi v Sloveniji. Na povečanje števila brezposelnih je v zadnjih 30 letih v Evropi vplivala tudi demografska sprememba na trgu delovne sile, kjer je v porastu vedno večji delež žensk. K pojavu pa sta prav tako prispevali zaposlovalna in socialna politika, saj sta v tem času namesto aktivne politike zaposlovanja večinoma izvajali pasivno politiko, ki se je ukvarjala predvsem z dohodkovno podporo brezposelnim (prim. Gallie in Paugam, 2000). Povečana brezposelnost kaže na pomanjkljivosti, ki jih trg dela kljub delovanju državne blaginje prek socialne politike in politike zaposlovanja ustvarja na prelomu v postmoderno obdobje.

Whiters in Mayne (po Ozamiz in drugi, 2001) opozarjata, da mora opredelitev brezposelnosti v prvi vrsti izhajati iz opredelitve ciljne skupine, vključevati mora identifikacijo dejavnikov, ki vodijo v brezposelnost, ter poimenovati pristope, ki vodijo v socialne spremembe in omogočajo ponoven vstop na področje dela, pri tem pa upoštevati tudi izkušnje brezposelnih. Ugotovitve European youth foruma (2001) kažejo, da v zadnjih dveh desetletjih prehajanje mladih v svet dela zaznamujejo tri glavne spremembe: čas prehoda zaradi podaljševanja izobraževanja nastopi v poznejši fazi posameznikovega življenja; trajanje prehoda se podaljšuje zaradi negotovosti na trgu dela in vključevanja v občasne oblike dela; mladi pa so zaradi deregulacije trga delovne sile, sprememb v sistemu socialnega varstva in zmanjševanja povprečnih dohodkov bolj ranljivi in nezavarovani (prim. Gallie in Paugam, 2000; Ule, 2000; Ule, 2003; Walther, 2003).

Walter in Schlathoff (2001) na podlagi pregleda različnih virov ugotavljata, da je v evropskih državah pojav brezposelnosti mladih

prav tako odraz spremenjenih tranzicij vstopanja v zaposlitev in tradicionalnega odziva programskih politik. Ob tem navajata naslednje ugotovitve (prav tam: 106):

- Brezposelnost mladih po Evropi ima na formalnem trgu delovne sile različno relevantnost. Zaradi pomanjkanja dela se politike zaposlovanja usmerjajo k spodbujanju samoodgovornosti posameznikov (European commission, 1999).
- V procesih izobraževanja in zaposlovanja se dogajajo strukturne spremembe; raznolikost izobraževanj in usposabljanj je odločilni dejavnik razlik v prilagajanju spremembam na trgu dela (Shavit in Muller, 1998).
- Brezposelnost je strukturno različno pogojena glede na spol. Razlike glede na spol se izražajo skozi segmente izobraževanja, usposabljanja in trg dela.
- Problem specifičnih skupin mladih brezposelnih: migrantov, osipnikov, mladih z nižjo izobrazbo, mladih s kriminalno zgodovino idr. se kaže v kombinaciji pomanjkanja resursov in ustreznih institucionalnih postopkov.
- Skrita brezposelnost in črna ekonomija sta sestavni del kompleksnosti pojava tranzicije v delu in zaposlitvi, ki je uradna statistika ne zazna, ugotavlja pa se, da narašča v vseh delih Evrope (Mingione, 1994; MacDonald, 1998).

Socialne neenakosti pri dostopu do virov in možnosti se kažejo v individualiziranih prehodih in različnih biografskih priložnostih posameznika. Sposobnost posameznika za pogajanje v tranziciji v odraslost in zaposlitev je odvisna od njegovega kulturnega kapitala, podpore v družini, možnosti in omejitev v procesu izobraževanja ter spolne, socialne in etnične pripadnosti. Ta divergentna konstelacija vodi k različnim t. i. »jo-jo«-tranzicijam³ v odraslost in zaposlitev. Du Bois - Reymondova in Blasco Lopez (2003: 23) izpostavita

³ Izraz »jo-jo« (asociacija na igračo jo-jo, za katero je značilno navijanje in odvijanje vrvice na vrteče se vreteno) je metafora za sodobno dinamiko mladosti, ko se posameznik giblje in vijuga med različnimi življenjskimi sferami, koncepti sebstva ter življenjskimi in kariernimi uspehi in neuspehi. Za mlade odrasle so značilni pogosti reverzibilni prehodi: zapustijo dom staršev in se vrnejo čez nekaj mesecev; zapustijo šolo in se čez nekaj mesecev ponovno vključijo v šolanje; najdejo si delo, ki ga lahko hitro izgubijo; spreminjajo poklicne aspiracije zaradi osebnih preferenc ali razmer na trgu dela ipd. (Walter in Schlathoff, 2001).

naslednje izhodiščne položaje mladih: *mlade z omejenimi resursi*, ki so pod pritiskom negotovih zaposlitev, brezposelnosti in večkratnega usposabljanja; *mlade z znatnimi resursi*, ki jim omogočajo svobodno odločanje glede na lastne potrebe in preference; *mlade, ki bi želeli poskusiti nove možnosti* v povezavi z delom in izobraževanjem, a so pod vplivom različnih pritiskov prisiljeni svoje poklicne in izobraževalne želje prilagajati standardiziranim in restriktivnim potem usposabljanja, ter *mlade, ki podaljšujejo odvisnost od staršev*, v kar jih prisiljujeta nezadostna socialna varnost in položaj brezposelnosti (prim. Ule, 2000; Ule, 2003).

Vpogled v statistiko podatkov (Letno poročilo Zavoda RS za zaposlovanje, 2003) razkrije, da se problematika brezposelnosti mladih v Sloveniji kljub celotni ugodni sliki relativno nizke stopnje brezposelnosti v primerjavi z nekaterimi drugimi evropskimi državami aktualizira in da narašča predvsem brezposelnost prvih iskalcev zaposlitve. Svetlik (2001) meni, da gre za občutljivo vprašanje o perspektivah mlade generacije, ki bo v naslednjih desetletjih nosila breme ekonomskega razvoja, s tem pa tudi socialnega in političnega.

Statistični podatki kažejo, da je imela Evropska unija pred zadnjo pridružitvijo novih članic približno sedem milijonov mladih brezposelnih, starih do 25 let, od teh 40 % dolgotrajno brezposelnih, kar pomeni, da so bili brezposelni več kot leto dni (OECD, 2001). Višja stopnja brezposelnosti pri mladih kot v drugih starostnih skupinah je sicer pričakovana, ugotovitve pa kažejo, da je v Evropi brezposelnost mladih višja od stopnje brezposelnosti celotne populacije, zato je opozoriti na resnost problema marginalizacije in izključenosti mladih. Furlong in Cartmel (2003: 31) menita, da je brezposelnost mladih v zadnjih desetih letih v Evropi naraščala kljub demografskim značilnostim upadanja mlade generacije ter kljub naraščanju in širjenju programov izobraževanja v vseh državah članicah.

Tabela 1: Gibanje brezposelnosti celotne populacije in mladih v starosti do 25 let v državah EU in Sloveniji v odstotkih.

	1999		2000		2001		2002	
<i>EU-25</i>	9,1	18,4	8,6	17,4	8,4	17,6	8,7	18,1
<i>EU-15</i>	8,5	17,1	7,6	15,2	7,2	15,1	7,6	15,6
<i>Slovenija</i>	7,2	17,9	6,6	16,2	5,8	16,0	6,1	15,3

Vir: Eurostat, 2003.

Iz tabele vidimo, da je v Sloveniji v povprečju brezposelnost celotne populacije v obdobju med leti 1999–2002 nižja od povprečja evropskih držav EU-25 in nekoliko višja od držav bivše EU-15, brezposelnost mladih v starosti do 25 let pa je v Sloveniji nižja od brezposelnosti mladih v evropskih državah. Med evropskimi državami, ki so imele pred pridružitvijo novih članic v EU najvišje stopnje mladih brezposelnih, zlasti izstopajo Italija, Španija in Finska, med države z najnižjo stopnjo brezposelnosti mladih pa se uvrščajo Danska, Nemčija in Norveška (Eurostat, 2003).

Za Slovenijo sicer ugodno sliko v primerjavi z evropskimi državami bolj podrobno osvetli naslednji prikaz podatkov, ki ga pridobimo iz Letnih poročil Zavoda RS za zaposlovanje.

Tabela 2: Značilne skupine registriranih brezposelnih oseb med leti 1999 in 2003 v Sloveniji.

Leto	Povprečno štev. registriranih brezposelnih oseb	Deleži posameznih kategorij v letih od 1995 do 2003 (v %)					
		Stari do 26 let	Iščejo prvo zaposlitev	Ženske	Brezposelni več kot leto dni	Brez strokovne izobrazbe	Stari nad 40 let
1999	118.951	25,8	18,7	50,6	63,7	47,5	48,5
2000	106.601	23,4	17,9	50,7	62,9	47,2	51,7
2001	101.857	24,1	18,8	50,8	58,9	47,0	50,5
2002	102.635	24,0	19,6	51,2	54,4	47,0	49,4
2003	97.674	26,1	23,2	52,8	48,6	44,2	44,1

Vir: Letno poročilo Zavoda RS za zaposlovanje za leto 2003.

Iz tabele je razvidno, da je od leta 1999 do leta 2003 najbolj glede na druge kategorije naraščala brezposelnost mladih v starosti do 26 let in mladih iskalcev prve zaposlitve. Analitiki zavoda za zaposlovanje ugotavljajo, da se do leta 1999 stopnja registrirane brezposelnosti ni bistveno zmanjšala, k zmanjšanju števila registriranih brezposelnih pa so v letu 1999 prispevale tudi spremembe pri vodenju baz podatkov o registriranih brezposelnih, ki so vključeni v programe javnih del in izobraževanja. Po letu 1999 se vključeni v javna dela vodijo kot zaposleni, vključeni v izobraževanje pa kot neaktivni. V obdobju 2000–2002 se je z upočasnitvijo gospodarske rasti upočasnila tudi rast zaposlenosti. Stopnja registrirane brezposelnosti je v letu 2003 znašala v povprečju 11,2 %, od tega je bilo 23,2 % iskalcev prve zaposlitve

(približno 125.000 oseb), 26 % pa mladih v starosti do 26 let. Po podatkih iz letnega poročila Zavoda RS za zaposlovanje se je v letu 2003 glede na leto prej priliv med mladimi iskalci prve zaposlitve povečal za 18,7 %, in sicer največ od vseh kategorij brezposelnih. Strokovnjaki zavoda za zaposlovanje ugotavljajo, da večje zaposlovanje brezposelnih onemogoča strukturni značaj brezposelnosti, ki se zlasti kaže v dolgotrajni brezposelnosti, vztrajno visokem deležu brezposelnih brez izobrazbe in neugodni starostni strukturi nezaposlenih. Menijo, da je najbolj trdovraten problem zaposlovanje brezposelnih brez izobrazbe, saj njihov delež ostaja vseskozi na ravni 47 % (prav tam, 2003).

Paradigme, večdimenzionalnost in implikacije koncepta socialne izključenosti

V zadnjem času se mladi po vsej Evropi srečujejo s problemom naraščajoče negotovosti in ranljivosti na različnih področjih življenja (Furlong in Cartmel, 1997). Določene skupine mladih se še posebej soočajo z problemom izključenosti s trga dela, ki opredeli status "normalne" odraslosti v družbi. Socialna izključenost se nanaša na dinamičen, multidimenzionalen akumulacijski proces izgub in prikrajšanosti, ki "odreže" mladega človeka od tako imenovanega "normalnega povprečja", ki v sodobni moderni družbi temelji na individualnih vezeh na področju dela, izobraževanja in vrstniškega druženja ter potrošništvu, medijih in prostočasnih aktivnostih (Aittola, 1998, po Heikkinen, 2000). Ko govorimo o izključenosti mladih, imamo v mislih izključenost iz enega in več omenjenih življenjskih področij, ko mladi v omenjenem smislu niso sposobni dosegati t. i. družbenih norm in standardov, ki jih družba od njih pričakuje, npr. obiskovati šolanje, pridobiti delo, biti zgledni potrošniki, prispevati na področju interesov in različnih prostočasnih aktivnosti ter si ustvariti lastno družino. Socialna izključenost mladih je tako vedno pogojena s številnimi ekonomskimi, socialnimi, političnimi ter kulturnimi konotacijami in dimenzijami (Silver, 1994; Strobel, 1996; Viratanen, 1998).

Evropska skupnost vse od leta 1988 v svojih dokumentih socialno izključenost dosledno poudarja kot enega temeljnih socialnih

problemov, proti katerim se morajo boriti države ES.⁴ V kontekstu socialne politike Evropske unije diskurz o socialni izključenosti ostaja ambivalenten, tako Abrahamson (1995) opozarja, da je koncept revščine zamenjal koncept socialne izključenosti. Raziskovanje revščine je usmerjeno predvsem na materialne vidike, zlasti višino dohodka, koncept socialne izključenosti pa je bil vpeljan kot odziv na izbruh novih družbenih problemov v sedemdesetih, zlasti dolgotrajne brezposelnosti in novih oblik revščine. Zavratnik Zimčeva (2000: 833) navaja Rodgersa (1994), ki pravi, da moč koncepta izvira iz dejstva, da vsebuje implicitni moralni naboj ter identificira populacije, ki zahtevajo pozornost oziroma pomoč in hkrati nudi ustrezno analitično orodje za oceno politik. Evropska skupnost finančno podpira raziskovanje in razvoj različnih programov za boj proti socialni izključenosti. V dokumentih ES je socialna izključenost najpogosteje razumljena kot institucionalni problem oz. kot problem pomanjkljive neustrezne socialnopolitične regulacije socialnih programov in ukrepov, ki so ali neustrezno zastavljeni ali neustrezno izvajani. Zelo pogosto pojem socialne izključenosti v svojih interpretacijah uporabljajo tudi raziskave Eurobarometra, kjer respondenti pojem in posebej vsebino tega pojma opredeljujejo ne le kot objektivno stanje nizkih dohodkov, revščine, nezaposlenosti, odvisnosti od socialnih podpor ipd., ampak bolj kot občutek pomanjkanja družbenega priznanja in dostojanstva ter kot občutek nemoči, da bi lastno situacijo lahko spremenili sami (Rener, 2003: 159).

Socialna izključenost je dinamičen večdimenzionalni proces, ki vključuje tako objektivne situacije ter socialne in ekonomske vidike življenja kot tudi subjektivne izkušnje ter za posameznika razpoložljive individualne in socialne vire. Tesno in dinamično je povezana z materialnim položajem na eni strani ter navadami in vrednotami posameznika na drugi. Avtorji glede na izbrana teoretska, politična, ideološka in druga izhodišča dimenzionalnost koncepta različno poimenujejo. Koncept zajema tako procese izključevanja kot samo stanje. Tako je s teoretičnega vidika veliko pozornosti namenjene predvsem dinamičnemu vidiku, večina empiričnega

⁴ Konec osemdesetih je Evropska komisija pričela izvajati tretji akcijski program, poznan kot Poverty 3 Programme (orig. *Medium Term Action Programme to Foster the Economic and Social Integration of the Least Privileged Groups*), in od tedaj je tudi pojem socialne izključenosti postal del uradnega jezika Evropske unije.

raziskovanja pa se ukvarja s statičnim vidikom, s stanjem večdimenzionalne izključenosti in prikrajšanosti. Gallie (1999) opozarja, da ukvarjanje s socialno izključenostjo nima zadostnega teoretičnega ozadja, in meni, da bi se koncept socialne izključenosti moral bolj uveljaviti in usmeriti pozornost tudi na nefinančne vidike življenja, še posebej pa na problem socialne izolacije.

Silverjeva (1994; prim. Trbanc, 1996) predstavlja paradigme koncepta izključenosti v okviru teoretičnih in nacionalnih diskurzov ter političnih ideologij, v teh okvirih pa prepozna tri pomenske "idealne tipe" koncepta, ki se med seboj razlikujejo glede na omenjene okvire, v katerih se uporabljajo. Tako *paradigma solidarnosti* izhaja iz francoske republikanske misli in razlaga izključenost kot posledico pretrganja socialnih in simbolnih vezi – ekonomskih, institucionalnih in individualno pomembnih, ki običajno navezujejo posameznika na družbo. *Paradigma specializacije* izhaja iz angloameriškega liberalizma in je usmerjena predvsem na opazovanje izključenosti na individualni, mikro ravni – izključenost razlaga kot posledico diferenciacije, ekonomske delitve dela in ločitve različnih družbenih sfer. *Paradigma monopola*, ki se naslanja na Webra in delno na Marxa, pa predstavlja makro pogled na izključenost, ki je posledica nastajanja skupinskih monopolov, ki proizvajajo meje, neenakosti in izkoriščanje. Bhala in Lapeyrea (1995 po Zavratnik Zimc, 2000: 834) socialno izključenost definirata glede na ekonomski, družbeni in politični vidik. *Ekonomski vidik* se nanaša na vprašanje dohodka in omejen dostop do dobrin in zaposlitve. Poudarek je na izključenosti s trga dela in prerazporeditvi virov. V glavnem se ekonomski vidik dotika pomembnosti distribucijskih vprašanj. *Z družbenim vidikom* je pozornost namenjena relacijskim vprašanjem. Poudarki so na pomanjkanju participacije določenih družbenih skupin v procesu odločanja in marginalizacije deprivilegiranih skupin ter nociji enakih možnosti. *Politični vidik* se nanaša na enakost človekovih in političnih pravic. Ta dimenzija izključenosti problematizira tudi tendenco, da država kot garant osnovnih pravic in svoboščin ni nevtralna agencija. Da je lahko pomemben "izključevalec", ki nekatere družbene skupine vključuje, druge pa izključuje. Pomemben premik v nociji socialne izključenosti so politične in civilne pravice, ki pridobijo mesto osrednjih vrednot v diskurzu socialne politike. V zvezi s tem vidikom tudi Uletova (2000) meni, da koncept socialne izključenosti, kot ga danes večinsko uporabljamo, ne vsebuje dovolj

interpretativnih izzivov globalnih struktur moči in distribucije družbenega bogastva. S seboj nosi pomena neizbežnosti in nemoči ter deluje ideološko, ker odkriva učinke, ne da bi se spraševal po vzrokih.

Room (1995) socialno izključenost opredeli kot koncept, s katerim prepoznamo strukture v družbi, ki vodijo v marginalizacijo in socialno izključevanje. V tej perspektivi socialno izključenost definira kot posledico pomanjkljivosti enega ali več izmed naslednjih podsistemov: *demografskega in pravnega sistema*, ki promovira civilno integracijo; *sistema trga dela*, ki promovira ekonomsko integracijo; *socialnega sistema*, ki promovira socialno integracijo, ter *družinskega in skupnostnega sistema*, ki promovira medosebno integracijo. Socialno izključenost povezuje s pomanjkanjem virov, kar se odraža v neustrezni socialni participaciji, pomanjkanju socialne zaščite ter socialne integracije in moči.

Brezposelnost mladih nedvomno predstavlja dejavnik tveganja za marginalizacijo in socialno izključevanje. Zavedati pa se je treba, da vsi, ki se soočajo s tem problemom, ne doživljajo nujno tudi politične, socialne in kulturne izključenosti. Vključenost mladih v nedominantne kulture, subkulture in različne etnične kulture lahko v širšem razumevanju družbenega konteksta koncepta socialne izključenosti pospešuje procese marginalizacije in socialnega izključevanja. Glede na izredno kompleksnost in večdimenzionalnost procesov socialnega izključevanja kaže posebno pozornost namenjati ugotavljanju, do katere stopnje je marginalizacija v povezavi z zaposlovanjem mladih še izbira posameznika. Ali je morda sprejemanje različnih življenjskih stilov izbira posameznika ali pa predstavlja način prilagajanja pritisku življenjskih razmer, ki mladim nudijo zelo malo možnosti.

Zaradi izgube dela se posameznik lahko počuti nemočnega, deprivilegiranega, ne pa nujno socialno izključenega iz družbenega dogajanja. Zaposlitev implicira socialno integracijo, brezposelnost pa ne pomeni nujno socialne izolacije. Pomembno vprašanje je torej, koliko in v katerih dimenzijah socialne izključenosti so mladi, ki se soočajo z brezposelnostjo, še posebej ranljivi. Ali je mogoče, da vendarle ne doživljajo socialne izolacije, saj imajo vzpostavljene čvrste socialne mreže, so socialno angažirani ter povezani z vrstniškimi skupinami, prijatelji, družino idr.? Tu smo pozorni tudi na kakovost socialnih stikov ter pogostost in kakovost socialnih

podpor, ki jih mladi prejemajo, in se zavedamo, da pogostost socialnih stikov za mlade morda še ne pomeni nujno potrebne socialne podpore. Zastavlja se tudi vprašanje, ali visoka stopnja socialne integracije že pomeni večje in boljše možnosti za delo in zaposlitev, in nenazadnje, kako socialna v-/izključenost vpliva na zdravje mladih in s tem na boljše možnosti zaposlitve.

V praksi je težko razlikovati med pomanjkanjem vpliva ter delovanjema posameznih sistemov in dejavnikov, ki na različnih področjih prispevajo k v-/izključevanju. Trg dela tako promovira ekonomsko integracijo, hkrati pa tudi socialno in medosebno integracijo. Prav tako socialni sistem in področje medosebnih odnosov promovirata tako socialno kot ekonomsko integracijo. Skupine so lahko ekonomsko integrirane, a politično in socialno marginalizirane. Lahko so kulturno integrirane (npr. etnične skupine), a socialno marginalizirane. Mladi, ki se soočajo z brezposelnostjo, so lahko v marginalnem položaju, lahko pa so za neko obdobje izključeni iz trga dela. Položaj mladih na prehodu v zaposlitev je pogosto opredeljen z vmesnim položajem, kjer izhodi še niso jasni ali popolnoma predvideni in poznani. Tako sploh ni nujno, da obdobje brezposelnosti za vse mlade predstavlja problem, saj lahko predstavlja le potreben korak prilagajanja trgu dela. Paugam (1996) meni, da se ekstremne oblike marginalizacije in socialne izključenosti pojavijo ob podaljševanju obdobja brezposelnosti v povezavi s procesi dezintegracije socialnih mrež, ki posameznika vpenjajo v skupnost. V tem pogledu socialno izključevanje predstavlja enega od procesov kumulativne prikrajšanosti.

Nekateri vidiki marginalizacije, deprivacije in socialne izključenosti brezposelnih mladih v izsledkih raziskav

V nadaljevanju bomo opozorili na nekatere izsledke domačih in tujih raziskav, ki kažejo kompleksnost in povezanost brezposelnosti in drugih dejavnikov na posameznih dimenzijah (področjih), ki mlade vodijo v marginalizacijo in socialno izključevanje. Pri tem izhajamo iz Kronauerjeve (1998) dimenzionalne opredelitve koncepta socialne izključenosti, ki ga avtor navezuje na pojav brezposelnosti

ter pri tem pozornost namenja dinamiki in sovplivanju različnih dejavnikov in procesov v okviru šestih temeljnih dimenzij.

Izključenost s trga dela opisuje situacijo soočanja z zunanjimi ovirami pri vstopanju ali ponovnem vstopanju na trg dela, lahko je povezana s posameznikovim umikom s trga dela ali je posledica resignacije zaradi neuspešnega večkratnega zaposlovanja oz. poskusov zaposlovanja (Kronauer, 1998).

Harslof (2003) izpostavi dejstvo, da predstavljajo mladi današnje generacije prvo kohorto pojava začasnih zaposlitev, saj prejšnje generacije niso imele tovrstnih izkušenj pri vstopu na trg dela. Začasne zaposlitve za mlade prav tako pomenijo, da so bolj pod drobnogledom delodajalcev, ki tako lahko presojujejo kakovost nove, še nepreizkušene delovne sile. V številnih državah začasne zaposlitve uporabljajo kot dopolnilno strategijo aktivnega reševanja problematike brezposelnosti. Gallie in Paugam (2000) opažata, da ta strategija politike za zaposlovanje mlade brezposelne lahko sili in usmerja v to, da sprejmejo začasne zaposlitve, ki bi jih sicer zavrnili. Harslof (2003: 62) prav tako povzema ugotovitve empiričnih analiz evropskih držav, ki potrjujejo, da ponudbe začasnih zaposlitev za mlade odpirajo tudi možnosti za zaposlovanje, hkrati pa ugotavlja, da imajo anketiranci z začasnimi pogodbami dela slabši pogajalski položaj glede izbiranja, koliko časa bi želeli delati na teden. Imajo tudi manj možnosti, da bi se vključili v usposabljanje in izobraževanje ob delu. V zvezi z začasnimi zaposlitvami poroča tudi o rezultatih evropske študije YUSE, ki je opomnila na naraščanje negotovosti in pomanjkanje socialne varnosti pri mladih, ki so zaposleni začasno. Primerjava podatkov omenjene študije s slovensko (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004)⁵ pokaže, da so mladi v slovenskem vzorcu v večji meri začasno in občasno zaposleni ter da je odstotek stalnih zaposlitev mladih pri nas precej nižji, kot je v evropskih državah, v katerih so anketirale mlade po isti metodologiji. Rezultati kažejo, da ta oblika zaposlitve vpliva tako na manjše možnosti mladih za zaposlitev kot tudi posega širše še na druga življenjska področja. Izrazito slab učinek začasnih zaposlitev se je v študiji YUSE pokazal tako v državah z visoko stopnjo brezposelnosti (npr. na Finskem in v Španiji) kot tam, kjer imajo nizko brezposelnost (Norveška in Škotska). Razlike rezultatov med državami, vključenimi v omenjeno

⁵ Raziskavo z naslovom »Socialna vključenost in psihosocialno zdravje mladih z izkušnjami brezposelnosti na območju Ljubljane« je financirala MOL.

raziskavo, in tudi slovenskim vzorcem se pojavljajo tudi v zvezi s kakovostjo podpor, ki jih mladi prejemajo od države in skupnosti, ko jim pogodbe začasno delo prenehajo. Na podlagi navedenega lahko zaključimo, da začasne zaposlitve mladim ne omogočajo zadostne integracije na trg dela, saj večini, ki ji je v času anketiranja uspelo najti začasno zaposlitev, še vedno grozita marginalizacija in socialna izključenost.

Ekonomska izključenost vključuje revščino, finančno odvisnost od državnih pomoči ali eksistenčno odvisnost od drugih socialnih skupin in posameznikov, kar je za posameznika lahko nesprejemljivo; vključuje pa lahko tudi pomanjkanje finančnih virov za lastno preživetje ali preživetje družine posameznika. Prostorska izključenost, ki je prav tako tesno povezana z ekonomsko izključenostjo, se kaže v razmerah bivanja in v prostorski koncentraciji skupnega bivanja oseb z omejenimi finančnimi zmožnostmi, ki jih povezujejo podobna socialna in kulturna ozadja. Vključuje posameznikovo doživljanje prostorske izolacije in pomanjkanja infrastrukture v kraju bivanja, pomanjkanje transportnih možnosti, kulturnih dogodkov, trgovin ipd. (Kronauer, 1998).

Različni modeli blaginje v evropskih državah lahko bolj ali manj blažijo ekonomsko marginalizacijo mladih. S spreminjanjem strukturnega konteksta in trga dela se spreminja tudi pojav revščine. Vogel (1997, po Hammer in Julkunen, 2003) ugotavlja, da je danes revščina med mladimi v evropskih državah že splošen trend, izjema je le Velika Britanija, kjer je pojav revščine še vedno bolj značilen za populacijo srednjih let. Trajna brezposelnost vodi mlade v revščino in odvisnost od socialnih in drugih državnih oblik pomoči.

Alvaro in Garido (2003) v raziskavi na španskem vzorcu ugotavljata, da mlade bolj kot negotovost zaposlitve bremenijo pritožbe staršev zaradi brezposelnosti; težje prenašajo predvsem finančno odvisnost od staršev. Raziskava, ki jo je Vogel (1997 po Hammer in Julkunen, 2003) izvedel v evropskih državah, je opozorila, da ekonomska odvisnost od staršev lahko predstavlja oviro za geografsko mobilnost mladih ter prispeva k medgeneracijskemu prenosu vzorcev revščine in vpliva na mlade tako, da obtičijo v okoljih z manj možnostmi. Starševske podpore pa lahko hkrati predstavljajo varovalni dejavnik pred revščino in obubožanostjo ter brezdomstvom in socialno izključenostjo.

Študija vzorca brezposelnih mladih na OS Ljubljana (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) je pokazala, da večjo materialno prikrajšanost pri osnovnih dobrinah čutijo mladi z nižjo izobrazbo in mladi, ki živijo v večjem mestu. Večjo socialno-kulturno prikrajšanost, ki je posledica pomanjkanja materialnih dobrin, pa izražajo mlade ženske, mladi z nižjo izobrazbo, nižjim socialno-ekonomskim statusom družine, tisti, ki so rojeni v Sloveniji, njihovi starši pa izven nje, ter mladi, ki imajo otroke. Primerjava rezultatov z mednarodno študijo YUSE⁶ da podobno sliko, kot je značilna za španski vzorec in mlade v drugih sredozemskih državah, kjer sta stopnja izobrazbe posameznika in socialno-ekonomski status družine prav tako ključna dejavnika ekonomske vključenosti mladih z izkušnjami brezposelnosti.

Naše ugotovitve o povezanosti med ekonomsko v-/izključenostjo in javnimi podporami pokažejo, da mladi, ki v času brezposelnosti iščejo pomoč v javnih ustanovah, zaznavajo manj prikrajšanosti za osnovne življenjske in tudi socialno-kulturne dobrine. Potrdi se torej velik pomen socialnih transferjev, ki jih država nameni za socialno varnost v primeru brezposelnosti.⁷ Hammer in Julkunen (2003) kritično ugotavljata, da modeli socialne varnosti ob vstopu na trg dela zanemarijajo participatorno vlogo mladih kot polnopravnih državljanov. Celo v univerzalističnem modelu socialne varnosti, ki zastopa in poudarja koncept polnopravnega državljanstva ter vključuje številne mehanizme in podpore mladim pri ekonomskem osamosvajanju od staršev, dostopu do zaposlitve in podpore v primeru brezposelnosti, se kaže problem uveljavljanja polnopravnega državljanstva, ko gre za zagotavljanje socialne varnosti mladih pri integraciji na trg dela. Najbolj pereč pa je ta problem v južnoevropskih državah, kjer mladi nimajo dostopa do javnih podpor države ali pa je ta le minimalen, zato v teh primerih ne gre le za problem revščine ter materialne in socialne prikrajšanosti, temveč primarno za problem vzdrževanja mladih v položaju

⁶ YUSE – *Youth unemployment and social exclusion* (Hammer in drugi, 2003) – projekt, podprt s strani TSER in programa Youth Research pri Evropski komisiji. Med letoma 1997 in 2002 je zajel 17.000 mladih iz 10-tih evropskih držav: Norveško, Finsko, Islandijo, Nemčijo, Škotsko, Irsko, Nemčijo, Italijo, Španijo, Francijo.

⁷ V letu 2000 je bilo sicer v Sloveniji v strukturi vseh izdatkov za socialno varnost le 4,1 % sredstev za brezposelne, kar je manj, kot so v tem obdobju za socialno varnost brezposelnih namenile države evropske petnajsterice (Poročilo o človekovem razvoju 2002/03: 23).

permanentne odvisnosti.

Institucionalna izključenost izvira iz značilnosti izobraževalnega sistema (rednega in nadaljevalnega šolanja in usposabljanja), iz ukrepov in odzivov institucij na brezposelnost in revščino, javnih in zasebnih servisov (bank, zavarovalnic ipd.); vključuje pomanjkanje podpore pred časom in v času brezposelnosti ter posledice, ki izvirajo iz institucionalne odvisnosti, npr. občutke sramu in pasivnost; zajema pa tudi kontraproduktivne učinke državnih pomoči, ki so namenjene temu, da bi socialno izključene vključevale v stabilni sistem (Kronauer, 1998).

Rezultati kvalitativne študije (Rapuš Pavel, 2005) nakazujejo, da ukrepi in mehanizmi programskih politik spregledujejo značilnosti individualiziranih prehodov mladih v zaposlitev (prim. Walther, 2003; du Bois in Blasco, 2002). Mladi poročajo o izkušnjah, da jim usmerjanje v dodatno izobraževanje ne prinaša boljših izhodov v zaposlitev, hkrati pa občutijo pomanjkanje podpore pri dostopu do izobraževanj v smeri individualnih poklicnih interesov. Podobne izsledke najdemo v evropskih študijah (Walther in Schlathoff, 2001), ki prav tako opozarjajo, da sistemski ukrepi spregledujejo individualno raven in subjektivne perspektive mladih, personalizirajo problematiko brezposelnosti, demotivirajo mlade z zahtevami po povečanju in razširitvi izobrazbe ter regulirajo dostop do pomoči z birokratskimi merili. Mlade se poskuša vključevati v različne programe zaposlovanja ("vloga kontejnerjev"), ne da bi se jim pomagalo graditi poklicne karierne poti po njihovi lastni izbiri. Rezultat tega je, da javnim institucijam bledita pomen in zanimanje zanje. Prehodi, ki jih omogočajo sistemi, so pogosto dostopni le manjšini, ki že razpolaga z več viri, znanja in kompetencami. Ignjatović (2002: 173) meni, da je problem dodatnega izobraževanja in usposabljanja v časovnem neskladju razvoja tehnologije in spreminjanja izobraževalnih programov. Prav tako so najbolj številne ciljne skupine vključenih v programe izobraževanja, poklicnega usposabljanja in prekvalifikacije med tistimi, pri katerih je tveganje, da izgubijo delo, največje. Avtor navaja Gorzo (prav tam), ki pravi, da so v prekvalifikacijah najbolj usidrani tisti, ki jih najbolj ogrožajo zaposlitvene krize. Taki paradoksi vsiljujejo napoved, da se bodo v žariščih strukturne brezposelnosti izoblikovale subkulture "neformalne" ali "sive ekonomije", ki je zelo blizu bedi. Ljudje, ki bodo vanjo vključeni, bodo za vrednote in zakonska pravila "delovne

družbe" kazali pasivno averzijo in lahko se bo utrdila nekakšna "podproletarska kultura brezposelnosti". Gre za nizkokvalificirane delavce, marginalizirane skupine na trgu delovne sile, mlade, stare, ženske, invalide in migrante.

Ugotovitve več študij kažejo, da manj kvalificirani posamezniki niso motivirani za izobraževanje. Mrgole (1999: 39–41) se sprašuje, ali gre za splošno značilnost manj izobraženih ali za simptom izobraževalnega sistema. Pravi, da je sistem, ki ponuja izobraževalne storitve, vedno v zagati, ker se mu izmika razumevanje motivacijske dinamike udeležencev in udeleženk. Radovan (2003) o značilnostih motivacije udeležencev v izobraževalnem programu 5000 zaključuje, da manj kvalificirani mladi izobraževanja ne vidijo kot sredstva socialne mobilnosti. Poudarjen je pomen ekonomskega vidika za pripravljenost na izobraževanje. Kritje materialnih stroškov izobraževanja se pokaže kot pomemben dejavnik, ki omogoča in motivira brezposelne za izobraževanje.

Socialna izolacija opisuje odsotnost socialnih mrež ali umik posameznika, zmanjševanje stikov oz. zoževanje socialne mreže na le eno specifično skupino ljudi ali vsesplošno izolacijo prizadetega posameznika (Kronauer, 1998).

Silverjeva (1994) v kontekstu obravnavanja socialnih mrež socialno izključenost definira kot posledico prekinjenih ali nevzpostavljenih socialnih vezi, ki povezujejo posameznika s skupnostjo in različnimi ustanovami socialne podpore. V diskurzih o socialni izključenosti je področje o socialnih mrežah redkeje obravnavano; večina raziskav se usmerja predvsem na vpliv brezposelnosti mladih na življenjski potek, več pozornosti je prav tako namenjene ekonomski tranziciji iz šolanja na področje dela in neenakim pogojem usposabljanja, ki prizadenejo mlade v procesu tranzicije v odraslost. Nekatere študije (Coffield, 1986; Hutchens, 1994; Emler in McNamara, 1996; Donovan in Oddy, 1982 po Heikkinen, 2000) na področju preučevanja problematike brezposelnih mladih pa so se usmerile v analizo naraščajočega problema socialne izolacije in izgubo socialnih stikov, za katere so prikrajšani mladi, ki so ovirani pri vstopu na trg dela. Problemi finančne narave in socialna izključenost sta fenomena, ki sta v interakciji in akcelerirata s procesom socialne diskvalifikacije, če prihaja do pojava ponavljanja oz. kontinuitete brezposelnosti, kar pospešuje in stopnjuje tveganje težav na področju psihosocialnega zdravja. Tako Paugam (1996) ugotavlja,

da je v Franciji negotova situacija mladih na področju zaposlovanja tesno povezana z tudi z izgubami v socialnem življenju, medtem ko permanentno delo prispeva k kvalitetnejšim socialnim mrežam in je povezano s socialno in ekonomsko vključenostjo. V študiji se šibki socialni kontakti mladih kažejo v neposredni zvezi z področjem dela. Do podobnih zaključkov sta prišla Emler in McNamara (1996, po Heikkinen, 2000), ki ugotavljata, da so mladi brezposelni na Škotskem "odrezani" od številnih možnosti socialnih stikov, kar vpliva na njihovo socialno izključenost. Tudi Hutchens (1994, po Heikkinen, 2000) ugotavlja, da v Veliki Britaniji brezposelnost mladih prispeva k restrikciji socialnih stikov; brezposelni mladi nimajo možnosti vzpostavljati toliko socialnih stikov na aktiven način, kot bi si jih želeli, in to prispeva k doživljanju izoliranosti in občutkom nesrečnosti.

Sicer pa se je v več študijah pokazalo, da je področje dela izredno moško področje vzpostavljanja socialnih vezi in stikov, medtem ko so za ženske značilni še drugi tipi socialnih stikov, ki jih vzpostavljajo na drugih področjih življenja. Ženske pogosto vzpostavljajo socialne vezi in stike skozi neplačano delo, ki predstavlja pomembno področje socialne integracije. Na Finskem (Ronka in Pulkkinen, 1995, po Heikkinen, 2000), so z negotovostjo na trgu dela povezani šibki socialni stiki bolj značilni za mlade moške, medtem ko rezultati kažejo, da so mlade ženske manj ranljive v tem pogledu kar lahko pomeni, da so socialna omrežja mladih moških za razliko od ženskih bolj subtilno odvisna od perspektiv na trgu dela. Kaže, da so ženske bolj sposobne kompenzirati socialne vidike brezposelnosti preko dela v družini in z družinsko centriranimi socialnimi mrežami, medtem ko moški z izgubo dela izgubijo najbolj centralno področje socialnih stikov. Treba pa je poudariti, da na družino centrirano in usmerjeno delo lahko za mlade ženske predstavlja past, kjer se lahko permanentno znajdejo v vlogi mater in gospodinj ter so izolirane od socialnih stikov izven družinske sfere življenja. Ozamiz in drugi (2001), ki pregledujejo študije v povezavi s socialno izolacijo, opazajo, da je tveganje socialne izolacije večje tam, kjer je pojav mladih brezposelnih manj razširjen. V teh primerih so mladi toliko bolj izpostavljeni in hitreje stigmatizirani kot krivci za svoj negotov položaj.

Kieselbach (2002) v kvalitativni študiji nekaterih evropskih držav ugotavlja, da je tveganje socialne izolacije in izključenosti

brezposelnih mladih manjše, če so zadovoljni s socialnimi podporami družine in ožjih socialnih mrež. Rezultati njegove študije kažejo, da je tveganje socialne izključenosti manjše v južni Evropi in Skandinaviji. Avtor meni, da je v prvem primeru zmanjšano tveganje socialne izključenosti med mladimi brez dela posledica visoke podpore družine, ki pa jih v kasnejšem obdobju ovira pri integraciji v širše socialne mreže. Pri preučevanju brezposelnosti v povezavi z značilnostmi družine se v študiji pokaže še značilen vzorec medgeneracijskega prevzemanja podobne problematike in ovir v življenjskem poteku, iz česar sklepamo, da tesni odnosi in povezanost v družini v primeru brezposelnosti niso vselej varovalni dejavnik in preventiva pred socialno izključenostjo. K problematiki preučevanja brezposelnosti v povezavi z družino in družinskim ozadjem je treba pristopiti skozi samoevalvacijo izkušenj mladih ter pridobiti njihov pogled in zaznavanje socialne podpore in kakovosti socialnih stikov z družino ter drugimi socialnimi mrežami. Ugotovitve že omenjene slovenske študije (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) kažejo, da so dejavniki družinskih in prijateljskih podpor v položaju brezposelnosti za mlade pomembni tako na čustveni kot instrumentalni ravni. Primerjava rezultatov s študijo YUSE pokaže, da je pomen prijateljskih podpor za slovenski vzorec anketiranih brezposelnih mladih v primerjavi z anketiranimi iz nekaterih evropskih držav (Italija, Nemčija, Danska, Norveška, Škotska, Finska, Španija in Švedska) na prvem mestu. Večji pomen prijateljskih podpor v obdobju brezposelnosti se kaže še na nemškem, španskem in danskem vzorcu, najmanjši pomen pa prijateljskim podporam pripisujejo finski in norveški anketirani mladi. Raziskava slovenskega vzorca tudi pokaže, da so pogostejše prekinitve dela povezane z nižjo podporo prijateljev.

Revščina in prikrajšanost sta za brezposelne mlade tudi oviri pri oblikovanju socialne identitete zaradi nezmožnosti krepitve in vzdrževanja socialnih mrež ter ukvarjanja s prostočasnimi aktivnostmi, ki so v današnjem času zelo povezane s finančnimi izdatki, in zato pomembno krojita socialno identiteto mladih.

Za nekatere mlade pa delo lahko predstavlja tudi nujno zlo, socialne stike in vezi pa vzpostavljajo predvsem izven delovnega časa in prostora na področju interesnih dejavnosti: glasbe, športnih aktivnosti, računalniške tehnologije idr. (Heikkinen, 2000). Tako so študije skandinavskih dežel pokazale, da so v teh državah mladi

brezposelni dobro socialno integrirani v družbo, kar gre verjetno pripisati visokemu standardu življenja in visoko razvitemu sistemu socialne skrbi. V teh državah je marginalizacija še najmanj opazen pojav na Danskem, ki predstavlja eno najbolj razvitih držav v skandinavskem svetu. Socialne mreže marginaliziranih mladih so pogosto posledica šibkih socialnih vezi, ki bi mlade lahko povezovala z različnimi novimi možnostmi socialnih stikov. Drugi razlog pa predstavljajo lastne tendence te skupine mladih, ki sami želijo odmik od socialnega "mainstrema". Namreč tudi marginalni položaji dajejo mladim veliko možnosti za razvejano in ustvarjalno socialno in kulturno dogajanje ter prispevajo nove tipe socialne povezanosti in solidarnosti (Heikkinen, 2000).

Iz različnih ugotovitev lahko strnemo, da ne izgubijo vsi mladi pomembnih socialnih stikov zaradi negotovosti na trgu dela, nedvomno pa področje dela predstavlja eno izmed pomembnih socialnih sfer, v kateri imajo mladi možnost vzpostavljati nove socialne stike in vezi.

Kulturna izključenost zadeva družbeno raven v smislu nezmožnosti živeti v skladu z družbeno sprejemljivimi normami in vrednotami ter obsega možne posledice identifikacije z odklonskimi oblikami vedenja. V dimenziji lahko prav tako upoštevamo stigmatizacijo in sankcioniranje s strani socialne okolice (Kronauer, 1998).

Ena od pomembnejših posledic procesov modernizacije v sodobni družbi je vedno večje razhajanje med kulturnimi normami in normami, prevladujočimi v ekonomski sferi družbenega sistema, ter normami pospešene individualizacije in diferenciacije. Sodobni družbeni sistem kot temeljni vrednoti poudarja delo in kapital, sodobni posameznik pa naj bi se oddaljeval od sfere dela in se usmerjal v vrednoti, ki celo nasprotujeta družbenim – k hedonizmu in nedeloholizmu. Ignjatović (2002) meni, da je delo kot vrednota v strukturah bolj razvitih držav tudi sistemsko vzdrževana, medtem ko je iz vrednostnih sistemov posameznikov razvidno, da zapušča osrednje mesto.

Kvalitativni rezultati študije slovenskega vzorca (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) kažejo, da mladi poleg tega, da v delu vidijo eksistenčno nujno, na zelo pomembno mesto postavljajo uživanje in doživljanje zadovoljstva ob delu. Intervjuvanci z nedokončano

izobrazbo, ki se najmanj vključujejo na formalni trg dela, postavljajo delo kot vrednoto med prioritete v svojem življenju. Opisujejo ga predvsem skozi poklic, ki pomeni njegovo konkretizacijo in pomemben del njihove lastne identitete.

V diskurzu, ki označuje mlade brezposelne kot rizičen del populacije, ki je bolj izpostavljen različnim deviantnim oblikam vedenja, se prepogosto pozablja, da v sodobnem času mladi drugače gledajo na polno zaposlitev, saj ta zanje ne predstavlja več osrednjega zanimanja, pač pa se bolj nagibajo k delni zaposlitvi, nekateri se odločajo za nadaljevanje izobraževanje, spet drugi si želijo ustvariti družino in ostajati doma z otroki. V norveški študiji (Hammer in Julkunen, 2003) ugotavljajo, da med mladimi brezposelnimi ni porasta uživanja alkohola in drog, medtem ko se pokaže, da težave z iskanjem zaposlitve lahko vodijo mlade v marginalizacijo ter stike z marginalnimi skupinami in deviantnimi subkulturami, kar lahko pripelje do porasta uživanja drog.

Pri dimenziji kulturne izključenosti velja posebno pozornost nameniti migrantski populaciji mladih, ki se soočajo z brezposelnostjo. Med relevantnimi dejavniki, ki naj bi – po literaturi (Bendit in Stokes, 2003) – razlagali položaj etničnih in kulturnih manjšin v povezavi z brezposelnostjo mladih, je izpostavljen vidik socialnega in kulturnega kapitala. Socialni kapital se nanaša na dostop do socialnih omrežij, ki determinirajo položaj mladih na trgu dela. Učinek teh omrežij je glede na etnični izvor pogosto segmentiran na trgu dela. Kulturni kapital pa se nanaša na različne vrednostne sisteme migrantov, na starševska pričakovanja mladih iz migrantskih družin, ki prav tako lahko vplivajo in ovirajo poklicno prihodnost mladih, kar je pri migrantih še posebej značilno za mlade ženske (prav tam). Rezultati študije brezposelnih mladih na OS Ljubljana (Dekleva in Rapuš Pavel, 2004) pokažejo vpliv etničnega in migrantskega družinskega ozadja na izhode v zaposlitve pri mladih v sedanjem in preteklem obdobju. Mladi, katerih starši so bili rojeni izven Slovenije, so manj vključeni tako v stalne in začasne zaposlitve kot mladi, rojeni v Sloveniji. Manj razlik se pri mladih drugega etničnega izvora pokaže pri vključenosti v izobraževanje, kjer je razmerje bolj enakomerno glede na anketirance slovenskega izvora. Med različnimi migrantskim družinami se vzorcu nemigrantskih družin približa struktura družine, kjer je le eden od staršev druge narodnosti, iz česar sklepamo, da si morda ta tip narodnostne družinske strukture

bolj prizadeva za inkulturacijo. Prisotnost migrantov je v različnih evropskih državah tesno povezana s situacijo na trgu dela. Podatki za Nemčijo, Francijo, Nizozemsko, Veliko Britanijo in Irsko kažejo, da mladi iz migrantski družin pogosteje zaključujejo izobraževanje na nižji stopnji in se vključujejo v poklicne šole na nižji stopnji ter različne kompenzacijske programe zaposlovanja (Bendit in Stokes, 2003). Razlage za nizke dosežke mladih iz migrantskih družin se pripisujejo jezikovnim primanjkljajem, ki jih mladi v procesu šolanja ne zmorejo kompenzirati. Poklicne situacije mladih etničnih manjšin so še bolj negotove kot pri splošni populaciji; značilno je, da se pogosteje vključujejo na ilegalni trg dela, kar jih dela še bolj ranljive – njihovo delo je bolj podvrženo izkoriščanju in nizkim plačilom, prav tako pa neprestano živijo v tveganju, da bo njihova ilegalna delovna aktivnost odkrita.

Brezposelnost mladih in zdravje

V zadnjih letih smo priča številnim raziskavam na področju preučevanja povezanosti med brezposelnostjo in kvaliteto zdravja ljudi, ki se z njo soočajo.⁸ Raziskave na tem področju so

⁸ Preučevanje povezanosti med brezposelnostjo ter fizičnim in psihosocialnim zdravjem v raziskavah najpogosteje temelji na naslednjih uveljavljenih teorijah (po Ozamiz in drugi, 2001):

1. »Stage theory« (Harrison in Hill): Avtorja brezposelnost opredelita skozi emocionalni kontinuum, opisan v naslednjih fazah: inicialni šok, optimistična faza, faza globokega pesimizma, ki rezultira v navadah resigniranega življenja in se z njimi tudi zaključuje.
2. Deprivacijska teorija (Jahoda, 1979): Avtorica izpostavi latentno funkcijo dela, ki se izraža: v strukturiranju dneva, lažjem vzpostavljanju socialnih stikov ter oblikovanju socialnih vlog in identitete. Delo življenju posameznikov daje perspektivo objektivnosti in ljudi vzdržuje v aktivni vlogi. V tej teoretični perspektivi brezposelnost prizadene omenjena področja oz. funkcije pri posamezniku.
3. »Vitaminska teorija«: Obravnava jo Warr (1978). V okviru te teorije razlikujemo dve perspektivi dela: pozitivno, kadar krepi duševno zdravje, spodbuja socialne stike in razvija profesionalnost posameznika, ter negativno, kjer pri posamezniku sproža obratne učinke. Iz tega izhodišča je lahko izguba zaposlitve posledično dobra ali slaba. Posledice brezposelnosti za zdravje posameznika so težje v primeru, da je izgubljeno delo pozitivno vplivalo na posameznika in njegov razvoj.

si podobne v raziskovalni metodologiji in izpostavljajo nekatere podobne ugotovitve. Razbrati je strinjanje avtorjev o tem, da med brezposelnostjo in težavami na področju zdravja obstaja realna povezanost, saj je v več raziskavah potrjen vpliv brezposelnosti na kvaliteto fizičnega in duševnega zdravja ljudi, ugotovljeno pa je tudi, da odnosa med brezposelnostjo in težavami na področju fizičnega in psihosocialnega zdravja ne moremo opisovati linearno in vzročno – posledično, spričo sovplivanja številnih notranjih in zunanjih dejavnikov, ki delujejo v določenem socialnem, kulturnem in zgodovinskem kontekstu. Julkunen (2001) v pregledu literature (Jackson in Warr, 1984; Roberts, Duggan in Noble, 1982; Ullah, Banks in Warr, 1985; Warr, Payne in drugi, 1984; Payne in Hartley, 1987) zaključuje, da avtorji izpostavijo pomen naslednjih dejavnikov, ki sovplivajo na povezavo brezposelnosti in kvalitete zdravja: starost, izobrazba, spol, kraj in prostor bivanja, socialno-ekonomski položaj, zavezanost delu in angažiranost za le-to, socialni odnosi, socialni status, stopnja brezposelnosti v lokalni skupnosti ter osebna ranljivost. Podobno Fend (1994 po Ule, 2000) meni, da je pri analizi psihosocialnih posledic brezposelnosti mladih treba upoštevati naslednje spremenljivke socialnega konteksta: regionalni kontekst (ruralni ali urbani) in stopnjo nezaposlenosti v regiji, spol, socialni in družinski kontekst ter ekonomske, socialne in psihične podpore, ki jih ta kontekst daje mladostniku. Dodaja tudi, da odnos med individualnimi značilnostmi: starostjo, spolom, izobrazbo, kvalifikacijo, delovnimi izkušnjami in nezaposlenostjo ni stabilen, ampak variira v času in s socialnim kontekstom.

Brezposelnost postavlja mladega človeka v vse bolj neugoden socialno-ekonomski položaj, zmanjšuje mu status in ugled v družbi, ga marginalizira ter povzroča dolgotrajne psihične poškodbe in posledice na njegovi samopodobi (Ule, 2000). Dalj časa traja obdobje brezposelnosti, vse več je napetosti in konfliktov. Spremljajoč pojav trajanja brezposelnosti je pogosta socialna izolacija nezaposlenih mladostnikov, ki nastopi zaradi sramu ter izgube samozaupanja in poklicne identitete. Nezaposlenost jih dela odvisne in pogosto tudi obremenjene z občutki krivde (Cofield, 1987; D'Angella in Guglielminotti, 1997 po Ozamiz in drugi). Dolgotrajna brezposelnost pušča posledice na samopodobi, stopnji samospoštovanja in obvladljivosti življenja. Warr (v Winefield in drugi, 1993) navaja naslednje posledice dalj časa trajajoče brezposelnosti: strah pred

materialnim pomanjkanjem, redukcija življenjskih oblik, redukcija odločitev, primanjkljaj delovnega zadovoljstva, zoženje socialnih stikov, znižanje socialnega statusa in negotovost glede prihodnosti. Omenjene posledice so pogosto izpostavljene ugotovitve raziskav s tega področja. V splošnem rezultati raziskav o vplivu brezposelnosti na zdravje pokažejo, da se ženske lažje spoprijemajo s to izkušnjo kot moški (Lahelma, 1998; Mannila, 1993 po Gershuny, 1994). Ena od razlag je, da ženske razpolagajo s širšo in bolj razvejano socialno mrežo, ki jim v tej situaciji lahko nudi podporo, in tako lažje vzdržujejo nivo aktivnosti, četudi so izgubile delo (Gershuny, 1994). Rezultati študij v različnih Evropskih državah so pokazali, da je psihosocialno zdravje mladih brez zaposlitve ogroženo drugače kot pri odraslih brezposelnih osebah. Za razliko od drugih rizičnih skupin pri mladih v začetnem obdobju ni vidnih psihosocialnih posledic na duševno zdravje, saj niso izgubili psiholoških izkušenj, ki jih prinese delo, so pa izgubili pričakovanja za prihodnost, kar je posledično relevanten dolgoročni vpliv na psihosocialno zdravje te rizične skupine (D'Angella in Guglielminotti, 1997 po Ozamiz in drugi). Teoretski okvir, ki pojasnjuje negativne učinke psihičnih posledic brezposelnosti na mlade, nam daje teorija naučene nemoči (Ule, 2000). Mladi, ki se še niso preizkusili v delu, pridejo pod vpliv naučene nemoči, pri čemer reagirajo apatično, depresivno in nemočno. Podaljšana nezmožnost nadzirati pomembne dogodke vodi do posplošenega pričakovanja, da se te dejavnosti ne da nadzirati. Ta predpostavka vpliva na tri vidike posameznikovega delovanja: kognitivnega, motivacijskega in emocionalnega. Zmanjšajo se miselni napor in motivacija za reševanje problemov in poveča se anksioznost zaradi nenadzorovanih situacij.

Brezposelnost mladih v zgodnji fazi ima lahko tudi nekatere pozitivne učinke na duševno zdravje; pridobijo več prostega časa ter so odmaknjeni od zahtev in rutine vsakdanjega delovnega življenja (Schober, 1987; prav tam). Rezultati španske študije (Alvaro in Garrido po Hammer, 2003) kažejo, da brezposelnost pri mladih ne izzove neposrednih osebnostnih sprememb, predstavlja le participativni dejavnik v razvoju psihopatologije pri posamezniku. V intervjujih z mladimi se je pokazalo, da najbolj izrazit stresni faktor mladim predstavlja pritožbe staršev zaradi njihove brezposelnosti. Mladi brezposelni v intervjujih prav tako poročajo o izkušnjah omejenih možnosti in posledičnih frustracijah v socialnih stikih kot

o posledicah brezposelnosti (prim. Dekleva in Rapuš Pavel, 2004). Mnogi mladi razvijejo številne predsodke o brezposelnih, kar vpliva na njihovo samopodobo v odnosu do vrstnikov. V omenjeni študiji avtorji prav tako izpostavljajo pomen primerno strukturiranega družinskega okolja, ki lahko ublaži občutke krivde, nemoči in izolacije, ki prizadenejo mlade, in s tem omeji psihološko tveganje posledic brezposelnosti pri mladih. Družina lahko v takih pogojih najbolje zagotovi ne le finančno, temveč tudi moralno in socialno podporo posamezniku.

Sklep

Negotovost na trgu dela je ena izrazitejših značilnosti položaja mladih v Evropi, ki so posledično izpostavljeni tudi večjemu tveganju socialne izključenosti in socialne neenakosti še na drugih področjih življenja. Večdimenzionalnost koncepta socialne izključenosti omogoča celosten in kompleksen pristop spremljanja in analize pojava brezposelnosti mladih. Presega zgolj institucionalni nivo zagotavljanja dostopa do družbenih virov, saj med integrativnimi mehanizmi prizna pomembno mesto posamezniku in ponuja model za analizo tako distribucijskega kot relacijskega vidika socialnega izključevanja. Zajema tako temeljne eksistenčne potrebe, povezane z dohodkom, kot tudi potrebe po uveljavljanju družbenih statusov – izobrazbenega in profesionalnega – ter participacijo tako v formalnem kot neformalnem življenju vključno s posameznikovo samoaktualizacijo (Zavratnik Zimc, 2000). Pomen koncepta je v sodobni naravnosti, ki neločljivo povezuje razvoj človekovih pravic in državne blaginje ter s tem kaže na implicitni moralni imperativ družbene solidarnosti. Osnovna težava pri preučevanju koncepta socialne izključenosti izhaja iz dejstva, da zajema tako procese izključevanja kot samo stanje. Večina empiričnega raziskovanja se tudi na področju preučevanja brezposelnosti mladih še vedno ukvarja s statičnim vidikom, s stanjem večdimenzionalne izključenosti in deprivacije. Razlog – kot ugotavlja že Trbančeva (1996) – je v pomanjkanju podatkov, dobljenih z opazovanjem življenjskih dogodkov v različnih dimenzijah, pa tudi v zahtevnosti in kompleksnosti tovrstnih analiz. Tako dinamični vidik (trajanje, prehodi v izključenost in iz nje) velja za enega večjih izzivov

raziskovalcem, ki se ukvarjajo s socialnimi problemi. Težavo predstavljajo številne dimenzije, ki jih koncept vključuje; vprašanje je, koliko ga lahko zožujemo in katere dimenzije moramo še upoštevati, da še lahko govorimo o socialni izključenosti. Za uspešno empirično analizo obsega, strukture in dinamike socialne izključenosti so potrebni posebej zbrani podatki, ki dajo ustrezne informacije o različnih dimenzijah življenja posameznikov ter o njihovi vključenosti v vire, institucije in integrativne mehanizme.

V predstavljenih študijah je dokazana akumulacija neugodnih izkušenj z brezposelnostjo, ki pomembno vpliva na kontinuiteto in trajanje brezposelnosti, finančne probleme, težave z duševnim zdravjem ter socialno izolacijo. Tranzicijski viri pri prehodu mladih v zaposlitev so povezani z individualnimi dejavniki ter socialnim in ekonomskim ozadjem, odvisni so od lokalnega in nacionalnega konteksta, povezani so z izobraževalnimi dosežki, podporami v družini, možnostmi in omejitvami v procesu izobraževanja, s spolno, socialno, etnično pripadnostjo idr. Nekateri mladi lahko posedujejo več virov za uspešen prehod, pa v konkretnih situacijah naletijo na ovire, ki jih ne zmorejo preseči; drugi lahko posedujejo manj virov in vire, omejene v okolju, a so uspešnejši z osebnimi strategijami in z njimi presežejo druge primanjkljaje. Mladi z omejenimi viri so bolj izpostavljeni negotovosti zaposlitev, brezposelnosti in večkratnemu usposabljanju ter prekvalifikacijam. Pod vplivom različnih pritiskov so prisiljeni svoje poklicne in izobraževalne želje bolj prilagajati standardiziranim in restriktivnim potem usposabljanja. Drugi, ki razpolagajo z znatnimi viri, imajo več svobode odločanja glede na lastne potrebe in preference. Raziskovalni izsledki pregledanih študij kažejo, da lahko identificiramo ranljive skupine brezposelnih mladih, ki so na posameznih dimenzijah koncepta socialne v-/izključenosti bolj marginalizirane. Večina študij, ki se posvečajo ciljni populaciji mladih z izkušnjami brezposelnosti, kaže, da sociodemografski in ekonomski dejavniki bolj opredelijo položaj socialne izključenosti, kot pa ga opredeli status zaposlenosti. Ugotavljamo, da brezposelnost predstavlja za mlade osrednji dejavnik tveganja, ki dolgoročno celostno ovira njihovo vključenost v družbo. Ugotovitve navajajo, da bi bilo treba strategije različnih institucionalnih politik in njihove podpore mladim brezposelnim usmerjati v vzpostavljane ravnotežja med različnimi življenjskimi področji ter tako blažiti tveganja socialne izključenosti, prehodov v odraslost in zaposlitev, ki jih prinaša modernizacija.

Literatura

Abrahamson, P. (1995). Social Exclusion in Europe: Old Wine in New Bottles. *Družboslovne razprave*, Vol. XI, št. 19/20, s. 119 – 136.

Alvaro, J. L., Garrido, A. (2003). Economic hardship, employment status and psychological wellbeing of young people, V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Bendit, R., Stokes, D. (2003). Disadvantage: transition policies between social construction and the needs of vulnerable youth. V L. Blasco, W. Mc Neish, A. Walther (ur.), *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Dekleva, B., Rapuš Pavel, J. (2004). *Socialna vključenost in psihosocialno zdravje mladih z izkušnjami brezposelnosti na območju Ljubljane*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: Pedagoška fakulteta v Ljubljani.

Du Bois – Raymond, M., Lopez Blasco, A. (2003). Yo-Yo transition and misleading trajectories: toward Integrated Transition Policies for young adults in Europe. V A. L. Blasco, W. Mc Neish in A. Walther (ur.), *Young People and contradiction of Inclusion*. Bristol: Policy Press.

European Youth Forum (2001). *From Education to Employment: The experience of Young People in the European Union*. Pridobljeno s svetovnega spleta (25. 3. 2002) <http://youthforum.org>.

Eurostat (2003). *European Labour Force Survey 2003*. (On line). Pridobljeno s svetovnega spleta (16. 11. 2004) <http://europa.eu.int/en/comm/eurostat/compres/en/95976308897a.htm>.

Furlong, A., Cartmel, F. (1997). *Young People and Social Change. Individualization and Risk in Late Modernity*. Buckingham: Open University Press.

Furlong, A., Cartmel, F. (2003). Unemployment integration and marginalisation: a comparative perspective on 18–24 olds in Finland, Sweden, Scotland and Spain. V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Gallie, D. (1999). Unemployment and social exclusion in the European Union, *European Societies*, 1/2, 139–167.

Gallie, D., Paugam, S. (2000). *Welfare regimes and Experience of Unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University Press.

Gershuny, J. (1994). The psychological consequences of unemployment: an assesment of the Jahoda thesis. V D. Gallie, C. Marsh in C. Vogler (ur.), *Social Change and Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.

Hammer, T. (1997). History Dependence in Youth Unemployment. *European Sociological Review* 13/1, 17–33.

Hammer, T, Julkunen, I. (2003). Surviving unemployment: a question of money or families? V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*, str. 135–155. Bristol: Policy Press.

Harslof, I. (2003). Processes of marginalization at work: integration of young people in the labour market trough temporary employment. V T. Hammer (ur.), *Youth unemployment and social exclusion in Europe*. Bristol: Policy Press.

Heikkinen, M. (2000). Social Network of the Marginal Young. *Journal of Youth Studies*, 3, 389–406.

Hess, L. E, Petersen, A. C, in Mortimer, J. T. (1994). Youth, unemployment and marginality: The problem and solution. V A. C. Petersen, J. T. Mortimer (ur.), *Youth Unemployment and Society*. Cambridge: Cambridge University Press.

Hlača, I. (1995). Brezposelnost in njen vpliv na družino in šoloobvezne otroke. *Vzgoja in izobraževanje*, 26/2, str. 26–27.

Ignjatović, M. (2002). *Družbene posledice povečanja prožnosti trga delovne sile*. Ljubljana: Znanstvena knjižnica, FDV.

Jeffs, T., Smith, M. (1990). *Young people, inequality and work*. London: Macmillan.

Julkunen, I. (2001). Coping and well – being among Unemployed Youth. *Journal of Youth Studies*, 4 (3), 261–278.

Kelly, P. (1999). Wild and Tame Zones. Regulating the Transition of Youth at Risk, *Journal of Youth Studies*, 2/2, str. 193–211.

Kieselbach, T. (2003). Youth unemployment and the risk of social exclusion: comaparative anaysis of qualitative data. V A. L. Blasco, W.McNeish in A.Walther (ur.), *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Kronauer, M. (1998). »Social exclusion« and »underclass« – new concepts for the analysis of poverty. V H. J. Andress (ur.), *Empirical poverty research in a comparative perspective*. Aldershot: Ashgate, str. 51–75.

Letno poročilo Zavoda Republike Slovenije za zaposlovanje. (2003). Ljubljana: Zavod RS za zaposlovanje.

McNeish, W., Loncle, P. (2003). State policy and youth unemployment in the EU: rights, responsibilities and lifelong learning. V L. Blasco, W. Mc Neish, A. Walther, *Young people and contradictions of inclusion*. Bristol: Policy Press.

Mrgole, A. (1997). K teoriji brezposelnosti mladih: družbeni vidiki problematike brezposelnosti. *Andragoška spoznanja*, 1, 13–19.

Labour force statistics, 1980–2000. (2001). Paris: OECD.

Ozamiž, A., Gumplmaier, H., Lehtinen, V. (2001). *Unemployment and Mental Health*. Pridobljeno s svetovnega spleta (27. 7. 2004) http://www.gbw.nl/download/whp_news_00_7.pdf.

Paugam, S. (1996). Poverty and social disqualification: A comparative analysis of cumulative social advantage. *Journal of European Social Policy*, 4, 287–303.

Poročilo o človekovem razvoju – Slovenija 2002/2003. (2003). Ljubljana: Urad RS za makroekonomske analize in razvoj, str. 23

Radovan, M. (2003). Ali so brezposelni motivirani za izobraževanje. *Andragoška spoznanja*, 2, 30–36.

Renner, T. (2003). Mladi in neokonzervativizem. V: C. Oberstar in T. Kuzmanić (ur.), *Neokonzervativizem*. Ljubljana: Mirovni inštitut.

Room, G. (1995). *Beyond the Threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.

Rus, V. (1989). Socialna varnost in minimalni osebni dohodek. *Teorija in praksa*, 26, 6–7. Ljubljana: FSPN.

Silver, H. (1994). Social Exclusion and social solidarity: Three paradigms. *International Labour Review*, vol. 133, 5-6, s.531 -578.

Svetlik, I. (1985). *Brezposelnost in zaposlovanje*. Ljubljana: Delavska enotnost.

Svetlik, I. (2001). Trg dela in migracije v Sloveniji v luči vključitve v EU. V I. Svetlik (ur.), *Strategija gospodarskega razvoja Slovenije socialni razvoj in razvoj človeškega dejavnika*. Raziskovalno poročilo. Ljubljana: FDV.

Trbanc, M. (1992). Mladi na trgu delovne sile. Zbornik: *Zaposlovanje perspektive, priložnosti, tveganja*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.

Trbanc, M. (1996). Socialna izključenost: koncept, obseg in značilnosti. V I. Svetlik (ur.), *Kakovost življenja v Sloveniji*. Ljubljana: FDV.

Ule, M. (2000). Ranljivost, mladi in zasebno okolje. V M. Ule (ur.), *Socialna ranljivost mladih*. Ljubljana: Aristej.

Ule, M. (2003). Vloga življenjskih potekov v moderni družbi. V Ule, M. (ur.), *Mladi, družina, starševstvo*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede.

Walther, A. (2003). Junge Erwachsene und die Bedeutung von Spielräumen beim Übergang in die Arbeit. V I. Bootz (ur.), *Regionale Ermöglichungsstrukturen in Europa*. Berlin: Arbeitsgemeinschaft Betriebliche Weiterbildungsforschung

Walther, A., Schlathof, A. (2001). Misleading Trajectories: Transition Dilemmas of Young Adults in Europe. *Journal of Youth Studies*, 4/1.

Winefield, A. H., Tiggemann, M. in Goldney, R. D. (1993). *Growing Up with Unemployment: A Longitudinal Study of its Psychological Impact*. London: Rutledge.

Zavratnik Zimc (2000). Koncept družbene izključenosti v analizi marginalnih etničnih skupin. *Teorija in praksa*, 3/5, s. 832 – 848.

Pregledni znanstveni članek, prejet julija 2005.